

DIŞSAL EKONOMİLERİN ANLAMI VE ÖNEMİ ÜZERİNE*

Prof. Dr. Tuncer BULUTAY

Bizce iktisat biliminin ele alması, incelemesi gereken konuların ba-sında kişilerin (ya da ev halkının) toplumsal ürün ve hizmetlere katkı-larının ne olduğu sorunu gelir. Bu katkıların kişilerin söz konusu ürün ve hizmetlerden sağladıkları paylarla karşılaştırılmaları gerekir. Bu karşılaştırmalarda kişilerin hakları doğal ve kaçınılmaz olarak orta-ya çıkacağı için katkılarla birlikte hakların da incelenmesinde zorun-luluk vardır.

Geleneksel iktisat (neoklasik iktisat) kuramında bu sorunlara ge-reken önemin verilmediği kanısındayız. Bu kuramda kişilerin hakları sorunu, genellikle iktisat çözümlerinde ele alınmayan, bir tarafa bırakılan bölüşüm, adalet konusudur diye ya da statüko esas alınarak dışlanır. Kişilerin katkılarının ise piyasa aracılığı ile belirlendiği kabul edilir. Konu ancak, istisnai, önemsiz nitelikte sayılan dışsal eko-nomiler (olumsuz ekonomiler) bahsinde, çok yetersiz düzeyde ele al-nır. Böylece, bize çok önemli gelen katkılar ve haklar sorunları gele-neksel iktisat kuramında adeta hiç incelenmez denilirse pek abartmalı davranılmış olmaz.

Önceki bir yazımızda (1, s. 523) geleneksel ders kitaplarında yeter-siz biçimde ele alındıklarına değindiğimiz, ilerki çalışmalarımızda ya-kından incelemeyi umduğumuzu belirttiğimiz bu dışsal ekonomiler ko-nusuna ayırdığımız bu çalışmamız iki bölümden oluşuyor. İlk bölüm-de konuyla ilgili bazı çalışmalar ele alınıp değerlendirilmektedir. Dış-sallıkta en önemli nokta soyut piyasaların yokluğu ya da oluşamaması olduğu, dışsallık soyut piyasadaki sapmalar sonucunda ortaya çıktığı için yazının esas kısmını, özünü oluşturan ikinci bölüm bu konuların incelenmesine ayrılmaktadır.

* Bu yazıyı okuyarak değerli eleştirilerinden yararlanmama olanak sağlayan Doç. Dr. Hasan Ersel'e teşekkür ederim.

I

Dışsallık konusunda, (2, s. 242; 3, s. 9) da belirtildiği gibi açıklık yoktur. Dışsallık (externality) kavramı farklı biçimlerde tanımlanmakta, bu alanda görüşler arasında uzlaşma gözlenememektedir.

Biz burada bu farklılıklar üzerinde derinlemesine, ayrıntılara inerek durma yoluna gitmeyecek, yararlı bulduğumuz, konuya açıklık ve doyuruculuk yönünde önemli katkı yarattıklarımızı düşündüğümüz iki yazının (2, 3) özünü vermeye çalışmak, diğer bazı tanımları kısaca incelemekle yetineceğiz.

1. Scitovsky'nin Yaklaşımı ve Diğer Bazı Tanımlar

Scitovsky, (2) de iki ayrı dışsallık tanımı veriyor. İlk tanımda (2, s. 243-245) ajanlar (tüketici ve üretici) arasındaki karşılıklı etkileşimin ancak piyasa dışında söz konusu olduğu kabul ediliyor. Böylece bu dışsallıkta denge durumu söz konusu bulunmakta, doğrudan (piyasa dışı) karşılıklı etkileşim kişisel ve toplumsal çıkarlar arasındaki farklılığın nedeni olmaktadır.

Scitovsky, söz konusu yazıda bu doğrudan karşılıklı etkileşim için dört tip ayırmaktadır: Bunlardan ilki (tüketicinin diğer tüketicilerin sağladıkları doyumdan etkilendikleri) tüketiciler arasındaki etkileşimdir. İkincisi, fabrikaların çevreye gürültü ya da kirli hava çıkarma şeklindeki etkileridir. Üçüncüsü, üreticilerin karşılığında bir fiyat ödemeden bilimsel buluşlardan yararlanmaları gibi durumlarda ortaya çıkar. Dördüncü tip ise üreticiler arasında söz konusu olur. Scitovsky'ye göre yazında dışsal ekonomi (ve olumsuz ekonomi) olarak bilinen bu dördüncü tip doğrudan etkileşimdir.

Scitovsky bu dördüncü tip dışsallığa önem vermekte ve onu Meade'e dayanarak şöyle tanımlamaktadır: Dışsal ekonomi, bir firmanın üretimi (output), kendi üretim faktörleri yanında, diğer firma ya da firma gruplarının üretimine ve faktör kullanımına bağlı olduğunda ortaya çıkar. Sonra Scitovsky "teknolojik dışsal ekonomiler" adını verdiği ve uygulamalarına sanayide kolaylıkla rastlanmadığını düşündüğü bu durum için birkaç örnek vermektedir.

Scitovsky yazısının geri kalan kısmında (2, s. 245-252) az gelişmiş ülkelerin sanayileşmesinde, yatırımların çeşitli alanlara dağıtılmasında önemli olan ikinci anlamdaki dışsallık üzerinde durmaktadır. Daha geniş olan bu dışsallıkta üreticiler arasındaki doğrudan etkileşim (teknolojik dışsal ekonomi) yanında, piyasa aracılığıyla etkileşim (parasal-pecuniary-dışsal ekonomi) de söz konusu olmaktadır. Bu dışsal-

lık Scitovsky'ye göre, bir firmanın kârı, kendi üretim ve girdileri yanında, diğer firmaların üretim ve girdilerine bağlı olduğunda ortaya çıkar. Scitovsky piyasa aracılığı ile yaratılan dışsal ekonominin, yani parasal dışsal ekonominin denge kuramında yer almadığını, ama iktisat yaşamında çok yaygın olabildiğini söylemektedir.

Bu tanımların ilkinde (teknolojik dışsal ekonomiler'de) firmalar (üreticiler), firmaların üretimleri söz konusu olmakta, ayrıca etkileşimin piyasa yoluyla olmaması zorunlu bulunmaktadır. Bizce bu tanımdaki ilk öge (konunun firmalarla sınırlandırılması) bu yazıdaki amacımız yönünden karışıklık yaratmadığı için bir tarafa bırakılabilir. Ama, aşağıda açıklamaya çalışacağımız gibi, üretim, doğrudan etkileşim ögeleri konuyu karıŐırmakta, açıklıktan uzaklaŐtırmaktadır.

Teknolojik dışsal ekonomiler tanımında üretimin yer almasıyla parasal ögelerin dıŐlanmasının, reel veri ve durumlara ulaŐılmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Çünkü parasal deđiŐmeler (özellikle fiyat hareketleri) gözönüne alındığında ikinci tanıma varılması, dolayısıyla yazıda verilen iki tanımın enazından karıŐması sonucu engellenecektir.

Ama bugünün iktisat yaşamında parasal değerleri gözönüne almayan bir üretim kavramını düşünmek zordur. Ayrıca, söz konusu yazıda ya da öteki yayınlarda yer alan teknolojik dışsal ekonomiler örneklerinde girdilerin, dolayısıyla masrafların etkilenmeyeceklerini söyleyebilmek olanaksızdır. Çünkü söz konusu örnekler (2, s. 243-245) arasında yer alan, kamuya açık yolların kalabalıklığının mallarını taşıyacak bir firma için yaratacağı elverişsizlik ve sakıncalar; denizlerde balık alanlarında, karada petrol kaynaklarında başka firmaların da faaliyet göstermeleri nedeniyle bireysel firmalar için ortaya çıkacak güçlükler; bir fabrikanın havaya püskürttüğü kirli havadan yakındaki bir çamaŐırhanenin, ırmağın yukarsındaki bir fabrikanın suya karıŐan zehirli artıklarından ırmağın altındaki iŐyerlerinin olumsuz yönde etkilenmeleri söz konusu (etkilenen) firmalar için bir masraf artışı niteliğindedir. Aynı şekilde bir firmanın bilimsel buluşlardan fiyatını ödemediğinden yararlanması; arılarca yaratılan bal ürününün kovanların yakınındaki elma bahçesinden olumlu yönde etkilenmesi; bir yerde bulunan kuruluşlar için o yerde yeniden açılan bir iŐletmenin işçi piyasasını daha elverişli bir duruma sokması (iŐletmenin iŐçilerinin eŐlerinin işçi sunumunu artırması, iŐletmenin kendi iŐçilerini eğitmesi sonucunda söz konusu kuruluşlar için daha az eğitim, yetiŐtirme harcaması gerektiren kalifiye işçi sağlayabilme olanağının yaratılması gibi) söz konusu firma, bal üreticisi ve kuruluşlar için bir masraf azalışı anlamına gelir.

Masrafın ele alınması ise girdiler piyasasının ortaya çıkmasına, üretimin değil kârın söz konusu hale gelmesine neden olur. Yani masrafa dayanılması durumunda reel kavramlarla yetinmek, parasal öğeleri gözönüne almamak olanağı kalmaz. Böyle olunca Scitovsky'nin söz konusu yazıda ileri sürdüğü iki farklı tanımın birbirine karıştırılması kaçınılmazdır.*

Masraf gözönüne alındığında dışsallığı, (7, s. 200) de verilen şekliyle, "... dışsal ekonomi, bir firmaca elde olunan üretimin diğer firmaların masrafını azaltması durumuna uygulanır." olarak anlamak gerekebilecektir. Ama böyle bir tanımlama da konuya açıklık getirmiyektedir. Çünkü bir firmanın, bir birimin üretiminin diğer üreticilerin masrafını piyasa aracılığıyla ve önemli ölçülerde etkilemesi genellikle kaçınılmazdır. Bu durumda her üretim dışsal ekonomi niteliğinde alınabilecektir. Oysa iktisat yazınında dışsal ekonomiden anlaşılacak istenen bu değildir.

Baumol, (5, s. 517-520) de dışsal ekonomileri özel ve toplumsal masraf ya da getiriler (returns) arasında farklılığın ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Sonra konuyu tüketim ve üretim alanında yarar ve zarar yaratan dışsallıklar şeklinde, örneklerle açıklamaktadır. Bir dipnotta (s. 518), teknolojik dışsallık, "bir girişimin üretiminin artmasının diğer firmaların belirli bir sonucu elde etmek için daha fazla fizik girdi kullanmalarını gerektirmesi" şeklinde, parasal dışsal ekonomi ise, "bir firmanın üretimindeki artışın (kullandığı) girdilerin fiyatında artışa neden olması" olarak tanımlanmaktadır. Parasal dışsal ekonomi toplumsal masrafı artırmadığı için gönenç iktisadında önemli sayılmamaktadır.

Biz parasal ve teknolojik dışsal ekonomiler arasındaki bu ayırımın ancak çok soyut planda anlam taşıyabileceğini, bugünün gerçek iktisat yaşamında bir anlam ifade etmeyeceğini, güçlük ve karışıklık yaratmaktan ileri geçemeyeceğini düşünüyoruz. Ayrıca söz konusu kısmında (5, s. 517-520) verilen örneklerde, Scitovsky'nin tanımlamasının yarattığı karışıklık ve belirsizliklerin tümüyle var olduğu kanısını taşıyoruz.

* Burada reel dışsallığı parasal dışsal ekonomilerden ayıran temel etkenin masraf artış ve azalışı değil, toplumsal masrafı etkilemeyen fiyat hareketleri olduğu söylenebilir. Bu görüşe (5, s. 518, dip not; 6, s. 532) göre, fiyat hareketlerinden doğan parasal yarar ve zararlar dışsallıkta gözönüne alınmamalıdır. Biz bugünün iktisat yaşamında masraf artışı (ya da azalışını) fiyat hareketlerinden ayırmanın çok güç hatta çoğu zaman olanaksız olduğunu düşündüğümüz için, aşağıda Baumol'un tanımını incelerken de belirttiğimiz gibi bu görüşü geçerli bulmuyoruz.

Diğer bir tanım (8, s. 203) de verilmektedir. Bu tanıma göre, bir ajanın hareketleri diğer bir ajanın çevresini, fiyatları etkilemekten başka bir şekilde etkilerse dışsallığın varlığı söz konusu olur. Bu tanım ilk bakışta toplumsal yaşamda iktisat ve iktisat dışı etkileşim ayırımı yapıldığı izlenimini yaratmaktadır. Ama konunun aynı yerdeki incelemesi, verilen (yukarıda anlatılan nitelikteki) örnekler gözönüne alındığında böyle bir ayırım yoluna gidilmediği, tamamıyla iktisat ilişkileri içinde kalındığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız nedenlerle bu tanımın da konuya ek bir açıklık getirmediğini düşünüyoruz.

Böylece bu ana kadar ele almış olduğumuz tanımlarla doyurucu bir açıklığa ulaşamamış bulunuyoruz. Bundan sonra dışsallık olayında temel öğeyi piyasanın yokluğunda bulan bir önemli ve yararlı tanımla ele alarak incelememizi sürdürüyoruz.

2. Piyasanın Yokluğuna Dayandırılan Tanımlama

Konuyu ele alan, bildiğimiz çalışmaların tümünde (bu arada yukarıda ele aldıklarımızda) dışsallıkta piyasanın yokluğunun önemli yer tuttuğu (açık biçimde olmasa da, üstü kapalı şekilde bulunsa da) kabul edilmektedir. Bazı yazılarda (9, s. 13-18; 3) ise piyasanın yokluğu ile dışsallık arasındaki ilişki çok daha açık ve kesin biçimde belirtilmektedir. Biz burada bunlardan ikincisinde (3) yer alan görüşün özeti vermeye çalışacağız.

Yazının başında (s. 9, 10), dışsallığın çoğunlukla "bir ekonomik ajanın karar değişkeninin diğer bir ajanın fayda ya da üretim fonksiyonuna girdiği zaman ortaya çıkar" şeklinde tanımlandığı söylenmektedir, bu tanımın en azından kurumsal çerçeve belirlenmeden pek yararlı olmadığı görüşü ileri sürülmektedir. Konu örneklerle incelendikten sonra, dışsallık durumlarının daima potansiyel piyasaların doyurucu düzeyde işlemedeki başarısızlıklarına bağlanabileceği sonucuna varılmaktadır. Böylece bütün dışsallık sorunları piyasa başarısızlıklarının yarattığı daha temeldeki sorunlara bağlanabileceği için, dışsallık kavramının bir tarafa bırakılabilmesinin de düşünülebileceği kaydedilmektedir. Bu durumda piyasa başarısızlıklarının, malların dışlanamamasına (nonexclusiveness of commodities), dışbükeylikten sapmalara, rekabetçi olmayan davranışlara, mükemmel ve tam olmayan bilgi düzeyine bağlanabileceği belirtilmektedir. Böyle olmasına karşın yazarlar belirli olmayan, sezgisel nitelik taşıyan dışsallık kavramının korunmasında yarar olabileceğini söylüyorlar.

Biz dışsallığın piyasaların oluşmamasına, başarı ile işlememesine bağlanmasını doğru buluyoruz. Bu tanımın, piyasanın ne olduğunun açıklıkla ortaya konması halinde çok uygun olacağını düşünüyoruz. Belki anlamının açıklıkla ortada olduğunu düşündüklerinden yazarlar söz konusu yazıda piyasanın açık tanımını vermiyorlar. Biz çalışmamızın sonraki bölümünde önce piyasadaki ne anladığımızı açıklıyor ve onun böyle anlaşılması koşuluyla dışsallığın piyasanın oluşmaması, işlemedeki başarısızlığı olarak tanımlanmasını uygun buluyoruz.

II

Burada ileri süreceğimiz görüşün özü şudur: Piyasa ancak aşağıda öğelerini, varsayımlarını açıklayacağımız "soyut piyasa" olarak alındığında, piyasa fiyatları, bu fiyatlara dayanılarak ulaşılan ürün değerleri ajanların katkılarını ortaya çıkarır. Bu nitelikte piyasanın söz konusu olmaması durumunda piyasa fiyatlarıyla ajanların katkılarını ulaşılamaz, dışsallıkların ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Gelişmiş ve gelişmemiş tüm ülkelerde yer alan gerçek piyasalar söz konusu "soyut piyasa"dan çok uzak oldukları için, iktisat yaşamında dışsallığın yaygın olması, milli gelirden bazılarının katkılarında az, bazılarının katkılarında fazla pay sağlamaları, katkılar ve paylar arasındaki farklılıkların çok büyük düzeylere ulaşması doğaldır.

1. Soyut Piyasa

Ders kitaplarında tam rekabet (perfect competition) varsayımları olarak yer alan aşağıdaki koşulları bu yazımızda soyut piyasanın temel ilkeleri olarak alacağız.*

— Firmalar tamamiyle homojen mal üretirler; üreticiler tüketiciler arasında bir ayırım yapmazlar; tüketicilerin bir firmayı, bir firmanın malını diğerlerine yeğlemeleri için bir neden yoktur.

— Sayıları çok olan firma ve tüketiciler genel içinde çok önemsizdirler; alıcılar da satıcılar da fiyatları veri alırlar.

— Firmalar ve tüketiciler bugünkü ve gelecekteki mallar ve piyasa koşulları hakkında tam (ve mükemmel) bilgiye sahiptirler; mallar

* Bu koşulları (10, s. 136, 137; 11, s. 250-253) e dayanarak ve tabii kendimizce de yorumlayıp değerlendirerek ileri sürüyoruz.

Diğer bir yazımızda (12) açıkladığımız gibi, incelediğimiz bu piyasa için rekabet sözcüğünü kullanmak hiç uygun değildir. Bu nedenle bu piyasaya bu yazımızda "soyut piyasa" demek yoluna gidiyoruz.

homojen, herkes tam bilgi sahibi olduğu için piyasada bir mal için birden fazla fiyat olamaz; firmalar kârlarını, tüketiciler faydalarını artırma konusundaki hiçbir fırsatı kaçırmazlar.

— Piyasaya giriş ve çıkış firma ve tüketiciler için serbesttir*; her çeşit eğitim olanağı herkese açıktır; kişisel yetenek farklılıkları dışındaki gerekli girdiler bir malik ya da üreticinin tekelinde değildir; patent sınırlamaları yoktur; bir sanayi alanına giriş sermaye yatırımlarını gerektirmemektedir.

Anlaşılması, gerçek yaşamdaki örneklerinin gözönüne getirilebilmesi son derece zor olan bu soyut piyasanın temel özelliği iktisat yaşamında var olmasına olanak bulunmamasıdır. Aşırı derecede bireyci niteliğiyle bu piyasaya yakın bir durum çok ilkel düzeyde ve dağınık biçimde yaşayan, tarımcılık yapan topluluklar için sözkonusu olabilir. Bugünün yaşamının çok geri kalmış tarım toplumları bile bu soyut piyasadan çok uzaktır. Az gelişmiş ya da gelişmiş ülkelerdeki bugünün iktisat yaşamında bu piyasa modeli ile ortak tek bir özelliğe rastlamak ise son derece zordur.

Gerçek yaşamda rastlanması çok zor olan bu soyut piyasada, ekonomik her etken ve ögeyi veri alan, herkes için aynı nitelikler taşıyan malları üreten,** doğuştan getirdiği kişisel yetenekleri ve çalışma gücü dışında diğer ajanlardan (kişilerden) farklı hiçbir şeye sahip olmayan kişinin üretimi söz konusudur. Bu koşullarda elde olunan ürün, bu ürünün söz konusu piyasada ifade edeceği değer, yalnızca ajanın yeteneklerinin ve çalışmasının sonucu olacağı için kişinin bireysel katkısı olarak alınabilir. Piyasa ve fiyatlar ancak ve ancak bu soyut piyasada bireysel katkıyı gösterebilirler.

2. Soyut Piyasadan Gerçek Yaşamdaki Temel Sapmalar

Gerçek yaşamda malların tam standard ve homojen olmadığı bellidir. Yeni mallar söz konusu olmadığında bile yalnızca görünürdeki farklılıkların, taşıma ve ulaşım güçlüklerinin, alışkanlıkların, v.b. malları standard olmaktan uzaklaştırdıkları bilinmektedir. Gerçek yaşamda sıkça karşılaşılan yeni malların ileri sürülmesi, reklamlarla varsayımsal (fiktif) ya da gerçek farklılıklar yaratılması durumlarında

* (10, s. 137) de bu serbestliğin uzun dönemde söz konusu olduğu söylenmektedir. Oysa bizce bu serbestlik çok kısa dönemler için de geçerli olmalıdır. Öyle ki meydana çıkabilecek kâr olanakları anında ortadan kalksın.

** Ürün, toprak, üretim araçlarının her ajan için homojen, aynı olduğu bu soyut piyasada tek bir ürün dışında üretime, dolayısıyla değişime olanak olduğu da çok şüphelidir.

ise malların her ajan için homojen, standard olma niteliğinin tamamıyla ortadan kalkacağı açıktır.

Malların standard, homojen olmaktan uzaklaşması, bizce dışsal ekonomiler yönünden çok önemli değildir. Bu nedenle bu konu üzerinde bu kadar durmakla yetiniyor, bu yazıdaki amacımız açısından çok daha önemli bulduğumuz sapma kaynaklarını incelemeye geçiyoruz.

Konuyu dört başlık altında ele almayı uygun buluyoruz. Yalnız bunların birbirlerinden tümüyle bağımsız olduklarını düşünmüyoruz. Tersine, vereceğimiz örneklerin açıklıkla gösterecekleri gibi, belirli dışsallıkların oluşmasında genellikle bunlardan ikisinin, üçünün ya da tümünün birlikte etkileri söz konusu olabilmektedir.

a. Fiyatların Veri Alınması

Önce iktisat kuramında fiyatların veri alınmasını gerektiren tek nedenin ajanların fiyatları veri alma zorunluluğunda bulunmaları olduğunu belirtelim. Diğer bir deyişle, fiyatları veri alma zorunda kalmadıkları sürece ajanların bunları veri almak yoluna gitmeleri beklenemez. Kârını ve faydasını her fırsatta artırmaya çalıştığı varsayılan bir ajanın, mecbur kalmadıkça fiyatları veri alması elbette söz konusu olamaz.

O halde bu konuda incelenmesi gereken nokta ajanların fiyatları hangi durumlarda veri alma zorunda kalacaklarıdır. Bu zorunluluk ise genel denge kuramı çerçevesinde ancak ajanların sonsuz sayıda olmaları durumunda gerçekleşecektir.

Böylece piyasada ve toplumda çok önemsiz olan tüketici ve üreticiler fiyatları veri alabilirler. Ama fiyatların, iktisat kuramının gerektirdiği anlamda veri alınması koşulu, kanımızca fiyatların değişir olması durumunda gerçekleşemez. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi soyut piyasada ajanlar bugünkü ve gelecekteki mallar ve piyasa koşulları hakkında tam (ve mükemmel) bilgiye sahiptirler. Böyle olunca ajanlar yalnızca bugünkü değil gelecekteki fiyatları da bilirler. Kanımızca ajanların gelecekteki fiyatları bilmeleri ve buna rağmen bugünkü fiyatları (iktisat kuramının kabul ettiği anlamda) veri almaları ancak fiyatların gelecekte de aynı kalmaları halinde olanaklı olabilecektir.

Bu zorunluluk (soyut piyasada veri alınacak fiyatın zaman içinde değişmemesi zorunluluğu) iktisat ders kitaplarında doyurucu açıklama (çokca zaman hiçbir açıklama) verilmeden yer alan bir çıkmazı da açık-

liğe çıkarmaktadır. Sözü edilen çıkmaz şudur: Her ajan fiyatları veri aldığına göre fiyatlar nasıl değişmektedir? * Kanımızca iktisat kuramının bu soruya doyurucu yanıtı yoktur. Tabii, açıklamaya çalıştığımız gibi, fiyatların veri alındığı soyut piyasada fiyatların zaman içinde değişmesine olanak yoksa bu sorun (çıkma) da söz konusu olmayacaktır.

Öte yandan bugünün toplumlarında (özellikle 1950 sonrası Türkiye'sinde) yaşayan bir kişiye fiyatların değişmediğini anlatmak herhalde olanaksızdır. İktisat yaşamında en çok rastlanan ve çok önemli olan fiyat hareketleri soyut piyasadan sapma anlamına gelecek, dolayısıyla fiyatlarla katkılar arasında farklılıkların doğmasına neden olacaktır. Sonuç olarak fiyatların hızla değiştiği bir ortamda önemli dışsal ekonomilerin varlığı kaçınılmaz nitelik taşıyacaktır.

Bu konudaki dışsallıklara iki örnek olarak şunları belirtebiliriz: Önceki yılın ya da yılların fiyatlarına bakarak bir ürünü (örneğin çay, fındık, tütün) üreten bir kişinin beklemediği fiyat gelişmeleri karşısında dışsallık niteliğinde kâr ya da zararlara uğraması kaçınılmazdır. Dış ticaret, dışalım sınırlamalarının, içerdeki bol istemin yarattığı çok elverişli ortamda buzdolabı, televizyon gibi bir dayanıklı tüketim malının fiyatını adeta keyfince belirleyebilen bir girişimcinin sağladığı kârın önemli bir parçasının dışsal ekonomi niteliği taşıması doğaldır.

b. Giriş ve Çıkış Serbestliği

Önceki çalışmalarımızda da belirtmiş olduğumuz gibi, genel denge kuramında, yukardaki soyut modelde kârın olmaması ya da hızla sifıra yönelmesi zorunludur. Bu nedenle bu modelde giriş çıkış serbestliği yalnızca uzun dönemler için değil, çok kısa dönemler için de söz konusu olmalı, kâr olanaklarını anında ortadan kaldırmalıdır. Böyle olunca bir piyasaya, özellikle girişi engelleyen tüm etkenlerin dışsallık yaratması kaçınılmazdır.

* Burada incelemekte olduğumuz konuyla doğrudan ilgisi olmamakla birlikte, iktisat kuramının doyurucu biçimde ele almadığı bir soruya dikkat çekmek isteriz. Üretimi istediği ölçüde artırıp azaltabilen, bütün girdilerini sabit fiyatlardan sağlayabilen bir firmanın marjinal masraf eğrisi neden yükseliyor; bu firmanın uzun dönemdeki marjinal ve ortalama masraf eğrileri neden x eksenine paralel (yatay) bulunmuyor? Bu soruları soran Samuelson (13, s. 104), bunlara yanıt iktisatçıların, "yöneticilerin verimliliklerinin işlem düzeyindeki artışa koşut olarak azalması" noktasında aradıklarını söylüyor.

Firmaların devleştiği, devleşebildiği bugünün ortamında, konuyu geçiştirmek-ten öteye bir anlam taşımayan bu yanıt bizce hiç doyurucu değildir.

Yukarda belirtilen dışalım kısıtlamaları, otomobil, buzdolabı, çelik, ülke çapında gazete gibi malların üretilmesinin gerekli kıldığı büyük sermaye yatırımları bir alana girişin geniş ölçüde engellendiğini gösteren örneklerdir. Aynı şekilde, dere kenarında verimli toprağın, çok para eden bir ürünü elverişli biçimde üretebilme doğal olanaklarını içeren bir arazi parçasının sahiplerine, başkalarının girişini engelleyen bir tekel hakkı sağladığı açıktır. Bunların ve bunlar niteliğindeki engellerin dışsallık yaratması, gelişmiş ve gelişmemiş tüm ülkelerde bu dışsallıkların büyük boyutlara ulaşması kaçınılmazdır.

c. Bilgi Noksanlığı

Söz konusu soyut modelde (ve genel denge kuramında) tüm ajanların mal ve fiyatlar hakkında tam bilgiye sahip oldukları kabul edilmektedir. Diğer bir deyişle, fiyatların ekonominin bugünkü ve gelecekteki kıtlık durumunu tam, hatasız ve sapmasız biçimde yansıttıkları varsayılmaktadır. Oysa bu varsayım gerçeklere hiç uymamaktadır.

Önce bilgi konusunda tüm ajanlar aynı durumda değildir. Ajanların bilgileri arasında farklılık, dengesizlik, bakışsızlık (simetri yokluğu) vardır. Yaptığı ve sattığı malı, hizmeti üretici genellikle alıcıdan daha iyi tanımakta, bilmektedir.* Ayrıca üretici, eğer geniş olanakları varsa, reklam yoluyla malları için varsayımsal ya da gerçek özellikler yaratabilmekte, bunları tüketicilere empoze edebilmektedir. Bütün bunlar soyut modelden sapmalara neden olmakta, dolayısıyla dışsallık yaratmaktadırlar.

Özellikle gelecek, geleceğe ait piyasalar söz konusu olduğunda fiyatların doyurucu bir gösterge, bir bilgi aracı olma niteliği tümüyle ortadan kalkabilmektedir. Bu konuda en belirgin örnek petrol fiyatlarında 1970 lerin başlarında gözlenen durumdur. Yani, petrolde 1970 öncesi fiyatları, 1973 sonrası kıtlık durumunu hiç yansıtamamışlardır. Böyle olduğu, bugünkü kıtlık fiyatına oranla 1970 öncesi petrol fiyatları çok ucuz bulunduğu için, birçok yatırımda petrole dayanılmış, örneğin Türk ekonomisinin işleyişinde petrol çok önemli bir yer tutar hale gelmiştir. Bu durumun, büyük döviz harcamaları ile petrol dışalımını gerektirmek yoluyla Türk ekonomisini büyük tıkanıklık ve güçlüklerle ittiği bilinmektedir.

Aynı şekilde bugün (Mart 1982) ya da yakın geçmişte altın fiyatlarında, banka ve bankerlerin mevduata ödedikleri faizlerde gözlenen

* Burada sigorta yazınında "adverse selection" adı verilen durumun varlığına da değinelim (14, s. 36). Bu durumda, örneğin hayat sigortası yaptıran bir kişi kendi yaşam şansını (dolayısıyla risk durumunu) sigortacıdan çok daha iyi bilebilir.

gelişmelerin 1980 öncesi eğilimlere, olgulara dayanılarak öngörülebilmesi son derece zordur. Diğer bir deyişle, bu alanlardaki 1980 öncesi fiyatları gelecek için (bugün ve belki önümüzdeki günler için) iyi bir kıtlık ölçütü olamamışlardır.

Böylece fiyatların özellikle gelecek için güvenilir bilgi aracı olmaması, gelecek piyasaların oluşmaması soyut modelden sapmalara neden olmakta, bu durum da, yukardaki örneklerden açıklıkla görüldüğü gibi, büyük boyutlara varabilen dışsallıklar yaratmaktadır.

d. Üretimin, Gelişmenin Toplumsal Niteliği

Önceki bir yazımızda (12) ve yukarda açıklamaya çalıştığımız gibi soyut modelin (böyle bir modeli esas alan geleneksel iktisat kuramının) iktisat yaşamı karşısındaki temel eksikliği anlamsız ölçüde bireyci olması, bugünün dünyasının temel ve kaçınılmaz özelliği olan toplum içinde yaşama olgusunu gözardı etmesidir. Oysa bugün hemen her hizmet ve ürün ancak çeşitli kişi ve kesimlerin katkılarıyla elde edilebilmektedir.

Örneğin şu anda yazdıklarımın benim özgün katkımın ne olduğunu, okuduklarımın, öğrendiklerimin, arkadaşlarımla yaptığım görüşme ve tartışmaların v.b. paylarının ne düzeye çıktığını iyi belirleyebilecek durumda değilim. Herkes için de aynı durumun söz konusu olduğunu düşünüyorum. Böyle olduğu, elde olunan sonuç toplumsal ürün niteliğinde bulunduğu içindir ki bilimsel buluşlar, yenilikler, yüksek düzeyde bir kültür, sanat, bilim ortamı belli zamanlarda ve belirli yerlerde oluşabilmektedir. Kişisel niteliği ne olursa olsun, elverişsiz bir ortamda doğan kişi arkasında hiçbir iz bırakmadan yitip gitmektedir.

Daha dar anlamdaki ekonomik ürün ve hizmetler için de aynı durum (ürünlerin toplumsal bir süreç sonunda, çeşitli kişi ve kesimlerin katkısıyla elde edilmesi durumu) söz konusudur. Durumun böyle olduğunu gösterebilmek için İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk iktisadi gelişmesini örnek olarak alabiliriz. Türkiye'de 1970 lerin sonlarına kadar, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki uluslararası durumdan, demokratik yaşamın uygun ortamından, dış yardım ve kredilerden, daha sonraları işçi dövizlerinden yararlanılarak önemli bir kalkınma ve gelişme sağlanabilmiştir. Bu gelişme sonucunda sanayileşmenin hız kazandığı, kentleşmenin büyük boyutlara ulaştığı bilinmektedir.

Bu tümüyle toplumsal bir gelişmedir. Bu ortamda oluşan uygun istem koşullarına ve dışalım kısıtlamalarına bağlı olarak dayanıklı tüketim malları, ulaşım araçları, v.b. üreten montaj sanayii niteliğinde-

ki girişimlerle büyük kârlar edilebilmiş, yatırımlar yapılabilmektedir. Bu firmaların sağladıkları kârı yalnızca kendilerinin içsel çabaları sonucu kabul etmeye olanak yoktur. Sağlanan bu kârlar yalnızca kendilerinin içsel çalışmalarından doğmuş olsaydı, bugünlerde de (1981, 1982) aynı düzeyde kâr etmeleri gerekirdi. Oysa bilindiği gibi, Ocak 1980 kararlarından sonra iç istem önemli ölçüde kısılinca bu girişimlerin kârları da önemli ölçüde azalmıştır. O halde girişimlerin elde ettikleri kârda genel (makro) politikaların, tüm topluma yönelen kararların, hatta uluslararası durum, politika ve gelişmelerin de büyük katkısı vardır.

Aynı şekilde bir fabrikanın, bir girişimin başarıya ulaşabilmesi, alt yapı yatırımlarına bağlı olduğu kadar, diğer fabrikaların, diğer kuruluşların oluşmasına da bağlıdır. Fabrikalar, kuruluşlar birbirlerini istem ya da sunum yoluyla etkilemektedirler. Bu ortamda bir fabrikanın etkinliğini diğer kuruluşlardan ayırarak ele almak olanaksızdır. Nitekim kanımızca 1950 sonrası Türk iktisadi gelişmesinde iktisadi devlet kuruluşları (KİT'ler), özellikle ucuz ara malı sağlamak yoluyla, özel kesim kuruluşları için büyük katkı yaratmış, onların büyük kârlar elde etmelerinde önemli etken olmuşlardır.

Kentleşme olgusu da benzer nitelikte dışsallıklar yaratmıştır. Toplumsal ve iktisadi gelişmenin sonucu olarak kentleşme büyük hız kazanmış, büyük yerleşim yerlerindeki arsaların değeri çok aşırı düzeylere varmıştır. Bir zamanlar hiç değeri olmayan bu arsaların sahipleri bu gelişmeden, oturdukları yerde, ellerini bile kıpırdatmadan büyük kazançlar sağlamışlardır. Bu kişilerin sağladıkları bu büyük gelirler karşılığında toplumsal üretime, toplumun gönencine bir katkıda bulduklarını söyleyebilmek güçtür.

Aynı şekilde, ekonomi ve turizmdeki gelişmeler, yurt dışındaki köy kökenli işçilerin dövizleri ile toprağa dönük büyük istem oluşturmaları, özellikle Akdeniz bölgesi gibi yerlerde olmak üzere, toprağın büyük değer kazanmasına neden olmuş, bunların sahipleri büyük rant sağlamışlardır. Sağlanan bu büyük kazançları toprak sahiplerinin kişisel katkıları sonucu olarak almak herhalde olanaksızdır.

Bütün bunlar, abartmalı oldukları için, dışsallığı açıklıkla ortaya koyan örneklerdir. Toplumsal üretim (bugünkü yaşamda başka türlü üretim olanaksızdır) bu kadar abartmalı olmayan, açıklıkla görünmeyen dışsallık örnekleriyle doludur. Çünkü, yukardan beri söylediğimiz gibi, bugünün yaşamında yer alan hemen her ürün ve hizmet toplumsal bir süreç içinde, çeşitli kişi ve kesimlerin katkılarıyla elde edilebilmektedir.

Bu konudaki açıklamalarımızı tamamladığımız şu anda, ikinci bölüm için özet vermeye geçmeden önce, bir noktaya önemle değinmek isteriz. Burada verdiğimiz açıklamalar, özleri itibariyle, örneğin (2), (3) de yer alan bilgilerden farklı nitelikte olmayabilir. Dolayısıyla bu yazımızın, belirli noktalara açıklık getirmeye çalışan bir girişimden öteye özgün bir katkısı söz konusu bulunmayabilir.

3. Özet

Dışsallığın tanımında, incelenmesinde dayanılan öğelerin en önemlisi olan piyasanın ne olduğunda açıklığa ulaşmak zorunluluğu vardır. Piyasa, yukarıda niteliklerini açıkladığımız "soyut piyasa" olarak alındığında sorun yoktur. Piyasada oluşacak fiyatların, bu fiyatlara dayanılarak elde edilen değerlerin kişisel katkıları ifade ettiği savı ancak bu soyut piyasa için geçerlidir. Bu soyut piyasadan uzaklaşıldığında, soyut piyasanın yerini gerçek yaşamdaki piyasa aldığında ise fiyatların katkıları ortaya çıkarması beklenemez.

Neoklasik iktisat kuramında çoğu zaman gerçek yaşamdaki piyasa (genellikle konu geçiştirilerek ya da hiç ele alınmayarak) soyut piyasaymış gibi alınmış ya da gerçek yaşam piyasalarının soyut piyasadan çok farklı oluşları (bu iki piyasanın birbirleriyle tümüyle ilgisiz bulunuşları) yeterince vurgulanmamış, çok istisnai nitelikteki örneklerle incelenen dışsal ekonomiler konusu önemsiz sayılmış, böylece gerçek yaşamda piyasada oluşan fiyatların kişisel katkıları gösterdiği sonucuna varılmış ya da izlenimi yaratılmıştır. Bu çok sakıncalı yolla, her zaman açıklıkla söylenmemekle birlikte, kişinin milli gelirden sağladığı pay katkısıdır sonucuna ulaşabilmıştır.

Oysa gelişmiş ya da gelişmemiş ülkelerin gerçek yaşamında yer alan (soyut piyasalardan çok uzak nitelikteki) piyasalarda oluşan fiyatlar katkıları göstermekten çok uzaktır. Bu fiyatların, bunlar aracılığıyla gelirden sağlanan payların kişisel katkıları göstermesi beklenebilir. Paylar ve katkılar arasındaki farklılıklar çoğu zaman büyük miktarlara ulaşabilmektedir. Dolayısıyla tüm ekonomiler için çok önemli olan dışsal ekonomiler konusunun iktisat kuramının ele alması gerekli sorunların başında yer alması zorunluluğu vardır.

4. Bazı Temel Sorunlar

Bugünün iktisat yaşamında yer alan hemen her ürün ve hizmetin toplumsal bir süreç içinde, çeşitli kişi ve kesimlerin katkısıyla elde edilmesi ne kadar doğru ise, bu katkının belirginlik ve açıklıkla ortaya çıkarılmasındaki büyük güçlük de o kadar gerçektir. Böyle olduğuna

göre, çözümünü zor olan bu sorunun ciddi ve ayrıntılı biçimde, derinlemesine incelenmesi, toplumsal ürün ve hizmetlere katkıları belirleyecek ölçütlerin geliştirilmesi zorunluluğu vardır.

Öte yandan katkılar haklardan ayrı ve bağımsız olarak incelenebilir. Bu incelemede haklar arasındaki denge konusunun, hangi hakkın ne zaman, nerede diğerlerine öncelik taşıyacağı sorununun da ön planda ele alınması gerekir. Örneğin kentleşme ve diğer nedenler sonucu olarak sahip olduğu toprağın değeri büyük ölçülerde artan mal malikinin mülkiyet hakkı ne ölçüde, nereye kadar korunacaktır? Fabrikasındaki, evindeki işlemleri sonucunda kişinin havayı, suları, çevreyi kirletme hakkı var mıdır, varsa ne ölçüde söz konusudur? Bu haklar ile bunların kullanılmasından etkilenen kişilerin hakları arasında nasıl bir denge kurulacaktır? * Bu sorulara yanıt bulmanın, bunları çözümenin önemi ortadadır.

Yukarıda soyut modelin varsayımları arasında "kişisel yetenek farklılıklarının olmaması" şeklinde bir koşula yer vermedik. Oysa kişisel yetenek farklılıklarının yokluğu da soyut piyasanın varlığının bir zorunlu koşulu olarak ileri sürülebilir. Çünkü bir alanda yaratılacak üründe kişisel yeteneklerin büyük katkısı oluyorsa, bu piyasaya girmek, istenilen yeteneğe sahip olmayan kişiler için serbest değildir demektir. Bu durumda soyut piyasanın gerçekleşmesine olanak olmadığı karşı görüşü (itirazı) ileri sürülebilir.

Biz bu karşı görüşün haklılığını kabul ediyoruz. Herkesten yeteneğine göre, herkeसे gereksinimine göre ilkesini çok saygın ve ideal bir ilke sayıyoruz. Bugün için doğuştan getirilen yeteneklerin kişi açısından bir rastlantı niteliği taşıdığı, dolayısıyla topluma ait olması gerektiği görüşüne de büyük saygı duyuyoruz. Bu ilkelerin kabul edilmesi durumunda kişilerin katkılarının geniş ölçüde yalnızca çalışmalarına bağlı kalacağını da biliyoruz.

* (15, s. 24, 25) de bir toplulukta sigara içenlerle, içmeyenlerin özgürlüklerinin, gürültü yapan araçları kullanan, çevreyi kirleten fabrikaları işleten kişilerle, gürültüsüz, kirlenmemiş bir çevre isteyenlerin özgürlüklerinin Pareto anlamında bakışımı (simetrik) olsalar bile, ahlak açısından bakışimsız olabilecekleri ileri sürülmektedir. Çünkü temiz hava teneffüs etme özgürlüğü başkalarının gönencini azaltmadığı halde, sigara içenin ortak teneffüs edilen havaya sigara dumanı üflemesi başkalarının gönencini azaltmaktadır. Gürültülü araçlar, çevreyi kirleten fabrikalar konusunda da aynı bakışimsızlık söz konusudur. Böylece bazı hak ve özgürlüklere (temiz havaya, gürültüsüz, temiz ortama sahip olma hak ve özgürlüğüne) diğer hak ve özgürlüklere (istediği yerde sigara içme, gürültülü araçları kullanabilme, çevreyi kirletebilen fabrikaları işletebilme hak ve özgürlükleri) göre öncelik, üstünlük tanınmaktadır.

Ama ideal planda çok saygı duyduğumuz bu ilkelerin gerçek yaşamdaki işlerliği konusunda kuşkularımız var. Bu nedenle bu yazıda (bu yazıyla sınırlı olmak üzere) kişisel katkılarda kişisel yeteneklere de pay tanımak yoluna gittik. Ama bu kuşkularımıza karşın bu ilkeleri yadsıyor değiliz. Bu ilkeleri de ele alan ayrıntılı çalışmaların gereğine inanıyor, ilerde bu sorunları incelemeyi umuyoruz.

Bu yazımızda tüketiciler arasındaki dışsallık konuları üzerinde hemen hiç durmadık. Bu davranışımızın nedeni bu konuları önemsiz bulmamız değildir. Tersine tüketiciler arasındaki karşılıklı etkileşimi toplum yaşamının en önemli özelliklerinden sayıyoruz. Dolayısıyla gönenç iktisadı çalışmalarında ve genel olarak iktisat kuramı çözümlerinde bu konunun önemle ele alınması gerektiğine inanıyoruz.

Bütün bu önemli sorunlara kolay çözümler olmadığını elbette biliyoruz. Ama iktisat kuramında incelenmesi gereken sorunların başında (hiç olmazsa arasında) bunların yer alması gerektiğini düşünüyoruz. Oysa geleneksel iktisat kuramının bu sorunları incelemeye hiç yanaşmadığını biliyoruz.

Bu sorunların incelenmesinde üretimin, genel olarak iktisat yaşamının toplumsal niteliğinin hareket noktası olarak alınması gerektiğine inanıyoruz. Dolayısıyla, geleneksel iktisat kuramının, bugünün yaşamında hiçbir anlam taşımayan aşırı bireyci yaklaşımının terk edilmesini zorunlu buluyoruz. İktisat yaşamının toplumsal niteliğini hareket noktası alan bu yola gidildiğinde iktisat kuramının temel inceleme konularından biri, bizce en önemlisi kişisel katkılar ve haklar sorunu olacaktır.

İlerki çalışmalarımızda bu önemli sorunları incelemeyi umuyoruz. Başkalarının da bu konuları ele almalarını diliyoruz.

7 Mart 1982

KAYNAKÇA

- (1) BULUTAY, T.: Türkiye'nin 1950-1980 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler, ODTÜ Gelişme Dergisi, 1981 özel sayısı, Ankara, 1982, içinde, s. 493-539.
- (2) SCİTOVSKY, T.: Two Concepts of External Economies, K. J. Arrow, T. Scitovsky (Ed.), *Readings in Welfare Economics*, George Allen and Unwin Ltd., London, 1969, içinde, s. 242-252.
- (3) HELER, W.P., STARRETT, D.A.: On the Nature of Externalities, S.A. Lin (Ed.), *Theory and Measurement of Economic Externalities*, Academic Press, New York, 1976, içinde, s. 9-22.
- (4) LEDYARD, J.O.: Discussion, S.A. Lin (Ed.), *Theory and Measurement of Economic Externalities*, Academic Press, New York, 1976, içinde, s. 23-27
- (5) BAUMOL, W.J.: *Economic Theory and Operations Analysis*, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J., 1977.
- (6) HİRSHLEİFER, J.: *Price Theory and Applications*, Prentice-Hall International, Inc., London, 1980.
- (7) MALİNVAUD, E.: *Lectures on Microeconomic Theory*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1972.
- (8) VARIAN, H.R.: *Microeconomic Analysis*, W.W. Norton and Company, Inc., New York, 1978.
- (9) ARROW, K.J.: Political and Economic Evaluation of Social Effects and Externalities, J. Margolis (Ed.), *The Analysis of Public Output*, Columbia University Press, New York, 1970, içinde, s. 1-30.
- (10) HENDERSON, J.M., QUANDT, R.E.: *Micro-Economic Theory, A Mathematical Approach*, Third Ed., Mc Graw Hill, New York, 1980.
- (11) FERGUSON, C.E.: *Microeconomic Theory*, Richard D. Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1972.
- (12) BULUTAY, T.: Neoklasik İktisat Modelinin Firma Kuramı Üzerine Değerlendirme ve Eleştirmeler, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ocak-Aralık 1980, s. 87-108.
- (13) SAMUELSON, P.A.: A Quantum-Theory Model of Economics: Is the Coordinating Entrepreneur Just Worth His Profit? H. Nagatani, K. Crowley (Ed.), *The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson*, Vol. IV, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1977, içinde, s. 104-110.
- (14) ARROW, K.J.: *The Limits of Organization*, W.W. Norton and Company, Inc., New York, 1974.
- (15) MİSHAN, E.J.: The Postwar Literature on Externalities: An Interpretative Essay, *The Journal of Economic Literature*, March 1971, s. 1-28.